

milyen nehéz a hazai előzményektől elfordulva és csak külföldi mintákat keresve, mégis a hazai előzményekhez óhatatlanul szervesen kapcsolódó új nemzeti kultúrát megteremteni.

A nemzeti kultúra kialakulása a nemzetté válással szoros összefüggésben egy kronológiailag is eléggé meghatározható időpontban ment végbe, mint már jeleztük, bizonyos adott általános európai kulturális szituációban. Az állami hovatartozás nem annyira a nemzeti kultúrák tényleges kibontakozásának az időszakában volt lényeges, hanem az ezt a kibontakozást lehetővé tevő, mintegy megalapozó korábbi és hosszabb ideig tartó szakaszban. Nem véletlen, hogy az évszázadok óta Oroszországhoz tartozó ukránok és beloruszok esetében jelentős volt ez a mozzanat, a lengyelek és a baltiak esetében nem. Viszont éppen a Habsburg-birodalom és az oszmán birodalom példája mutatja: évszázadok óta azonos állami keretek működtek itt, legkésőbb a XVI. századtól kezdve, ezek hozták létre bizonyos kulturális szintet és atmoszférát, amely kihatott a nemzeti kultúrák kibontakozására is. Végül is az egész kérdéskört a nemzeti kultúrák kibontakozásának objektív előzmények sorában vázoltuk fel, itt látjuk a jelentőségét. Amikor már megindul a nemzetté válás és a nemzeti kultúra kibontakozik, ennek ütemével párhuzamosan csökken ennek a kulturális atmoszférának a jelentősége, a századforduló körül már úgy tűnik, elhanyagolható tényezővé válik. Az objektív előzmények sorában viszont, véleményünk szerint, igen nagy a jelentősége.

K O S Á R Y D O M O K O S

NÉHÁNY MÓDSZERTANI TANULSÁG A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁG MŰVELŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL

Az alábbiakban azokat a főbb módszertani tapasztalatokat szeretném röviden vázolni, amelyeket egy, a XVIII. századi Magyarország művelődését átfogóan vizsgáló monográfia írása közben szereztem.

Az első kérdés a téma pontos elhatárolása volt, vagyis az, hogy mit kell értenünk a művelődés történetén.

Teljes képet a történelmi fejlődésről úgy adhatunk, ha a társadalom (vagy a társadalmak) minden funkcióját figyelembe vesszük, bonyolult összefüggéseikkel és kölcsönhatásaikkal együtt. Egy-egy kérdés mélyére hatolnunk azonban csak specializált kutatásokkal és azok saját módszereivel lehet. Nyilvánvaló, hogy az alap, vagyis a gazdasági funkciók vizsgálatát a gazdaságtörténetnek kell végeznie. A központi modellt a társadalom struktúrájáról, szerkezetéről, osztályviszonyairól, az osztályok, rétegek mozgásáról, jellemzőiről kell készítenünk. Ennek működését kell azután a további, különböző: politikai, ideológiai stb. funkciók vonatkozásában is megfigyelnünk. Közlelebbről nézve ezek a funkciók is több, ismét tovább ágazó rész-funkciókra, szektorokra oszlanak, amelyek ismét további, speciális tudományágak tárgyai. Ez áll a felépítményen, mint gyűjtőfogalmon belül a művelődés funkciójára is, amely magában foglalja az ideológia, a mentalitás, a hitvilág, a politikai gondolkodás, az oktatásügy, a mindenkori kommunikációs eszközök (nyomdák, könyvek, sajtó) és a különböző ismeretek, tudományok,

végül pedig az irodalom, a zene és ének, valamint a képzőművészetek rész-funkcióit, szektorait.

Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy a társadalom e művelődési funkciójának fogalmát, ezt a szorosán vett művelődéstörténetet nem szabad összetévesztenünk és kevernünk a „kultúra” bővebb, általános, átfogó fogalmával. A „kultúra”, általános értelemben, egy adott társadalom (vagy a társadalmak egy adott együttese) egész tevékenységének produktuma, és így közel áll ahhoz, amit a történelem teljességének, egész folyamatának tekinthetünk. Ebbe a „kultúrába” természet szerint az „anyagi kultúra”, a gazdaság, sőt a politika is mind beletartozik. A „kultúrtörténet” tehát ebben az értelemben általánosságban az emberi társadalmak „kultúráinak” jellemzésével, rendszerint fejlődéstörténeti értelmezésével próbálkozik. Az a művelődéstörténet viszont, amelyről itt beszélünk, a társadalom (társadalmak) főbb funkcióinak *egyikét* vizsgálja, specializált módszerekkel. Azt, amelyben, mint láttuk, az ideológia, az ismeretek, azok kommunikációja s a művészeti ágak szektorai találhatók. Ezt vizsgáltuk Magyarország XVIII. századi történetében is.

A munka felépítésében egy olyan koordináta-rendszert vettünk alapul, amely vertikálisan a társadalom modelljéből, annak szerkezetéből, mozgásából indul ki és az általános felől halad a specifikus részletek felé. Úgy tapasztaltuk ugyanis, hogy a társadalmi modell mozgását mindenekelőtt általánosabb, tehát több szektort érintő tendenciák jelzik az ideológia síkján. A mozgási folyamat e tendenciákhoz és további, bonyolult áttételeken át jut el a különböző szektorokhoz. S ezek esetében is a nagyobb gyűjtőfogalomból kiindulva kell haladnunk a belőle kiágazó, további jelenségek felé. A XVIII. században, a kelet-európai késő feudalizmus korában például az egyház még olyan gyűjtő keret volt, amely többé-kevésbé magába foglalta a művelődés jó néhány szektorát, az oktatástól a festészetig. Ezek az ágak, lassú folyamat során, a XVIII. században kezdtek önálló útra lépni, az egyházak burkából kijutni, laicizálódni. Ilyesmire áll a tudományra is, amely nemrég, mint skolasztikus filozófia, még maga is gyűjtőfogalom volt az egyház keretén belül, de most már mindinkább szétfeszítette a szűkké vált korlátokat, más, önállóbb utakat vágott magának, tartalmilag bővült, megújult, majd az itt meg ott felhalmozódó, új ismeretekből új ágakat bocsátott ki, egyre többet, amelyek azután ismét magukban hordták még továbbiak ígérését. Önálló szaktudománnyá vált a fizika. Nem sokkal utóbb a kémia. Az egyháztörténetírásból kivált a világi, nemzeti történetírás, előbb latinul, majd anyanyelven. A szépirodalom, a zene és a képzőművészetek csoportja zárja le, a spektrum végső elemeként, a vizsgált szektorok sorát, amely az iparművészetnél azután már visszakanyarodik a társadalmi rétegek életformájához, vagyis a kiinduló modellhez.

Ez a sorrend, ha alkalmas arra, hogy bizonyos összefüggéseket jelezzen, elvégzi a művelődés témakörének vertikális tagolását. A horizontális tagolás azonban még hátra van. A XVIII. század társadalmán belül ugyanis több, eléggé eltérő művelődési szint található. S ennek következtében minden szektoron belül is. Ha e szintek közül csak a legfelsőt, vagyis az adott viszonyok közt a legvékonyabbat vesszük figyelembe, képünk hiányos és egyoldalú marad. Az orvostudomány egykorú szerepét, hogy csak egy jellemző példát idézzünk, azzal együtt kell mérlegelnünk, hogy a társadalom nagy többsége a természet és az élet jelenségeit egészen más, ősi hiedelmeken át nézte, amelyekben a racionális megközelítés helyett a mágia és az empiria sajátos vegyülete ural-

kodott, és amelyek a természeti jelenségek mögött természetfeletti erők működését feltételezték. A társadalom *valamennyi* osztályának és rétegének művelődési jellemzőit kell tehát megragadnunk a szektorok *mindegyikében*. Ami azt jelenti, hogy – a fenti példánál maradva – az orvostudomány egykorú fejlődését tárgyaló orvostörténeti kutatások eredményein kívül figyelembe kell vennünk a népi gyógyítás és hiedelmek forrásait is, mint a néprajz kutatói által gyűjtött hagyományok anyaga, azután a kéziratos receptgyűjtemények, a kalendáriumok, valamint a XVIII. század első felében, a boszorkányperek jegyzőkönyvei. Hasonlóképpen figyelembe kell vennünk az egykorú szépírodalom mellett a folklór, a „magas” zene mellett a népdal, népzene, valamint a „magas” képzőművészet mellett a népművészet anyagát.

A XVIII. században mindenekelőtt a magas műveltséget és a nagyrészt még szóbeli paraszti kultúrát kell megkülönböztetnünk egymástól, bár e kettőt is sok közvetítő szál és kölcsönhatás fűzte egybe. A szóbeli kultúrát mégsem azonosíthatjuk teljesen a paraszttal, s az írásost sem egyszerűen a nemesivel és a polgárral, még a XVIII. században sem, midőn e kétféle határ egymáshoz egy ideig valóban közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában ugyanis a nemesek is nagyrészt szóbeli kultúrában és annak hagyományvilágában éltek, az utóbbi tehát egykor antagonisztikus osztályokat is átfogott. Vagyis nem speciálisan „népi”, paraszti volt, hanem egy olyan régebbi, másféle kommunikációs rendszer, amelyen belül helyezkedett el a parasztok és uraik ellentétes világa. Bizonyos, egykor népinek képzelt, valójában nemesi költészeti műfajok közösségi jegyei arra vallanak, hogy e régebbi állapot bizonyos hagyományai, maradványai tovább éltek, főleg persze az egyszerűbb nemesség körében, még a XVIII. században is, midőn pedig az írásbeliség mind mélyebbre hatolt, a parasztságot, főleg annak magasabb, mezővárosi rétegeit sem hagyva érintetlenül.

Már ebből is látni, hogy a művelődési „szintek” nem azonosíthatók egyszerűen egy-egy társadalmi osztállyal. Gr. Forgách Miklós, nagybirtokos főnemes, a felvilágosult nemesi mozgalom fő alakjainak egyike lényegesen más társadalmi osztályt képviselt, mint titkára, a vagyontalan, nem nemes származású értelmiségi Hajnóczy József, a magyar jakobinusok 1795-ben lefejezett vezetőinek egyike. De mindketten a felső művelődési szintet képviselték. S azt képviselték az ismét más társadalmi hovatartozású, műveltebb, városi patrícius polgárok is. Helyesebb tehát egy felső (magasabb nemesi és polgári, illetve értelmiségi) szintről beszélnünk az egyik oldalon és parasztiról a másikon.

Ezzel azonban még mindig csak a legszembetűnőbb különbségeket jeleztük. A társadalmi valóság ennél sokkal bonyolultabb volt, annyiféle árnyalattal, amennyit mai kutatási eszközeinkkel nem is tudnánk mindig elég pontosan visszaadni. A nemességnek Kelet-Közép-Európára jellemző, viszonylag nagy arányszáma és széles mezőnye azonban elkerülhetetlenné tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést. A felső, magas szint alatt ugyanis kimutatható egy szélesebb, második szint is, az egyszerűbb köznemességé és kisnemességé. Ez az, amit egy időben, kissé félrevezető módon, nemesi „népiességnek” szoktak volt nevezni. Sokban ennek hatása érvényesült a nagyobb diákközösségek, így például a nagy református kollégiumok belső, sok vonatkozásban autonóm világában is, függetlenül attól, hogy a tanárok itt a felső szintet képviselték. S erősen hatott e második szint a mezővárosok gazdagabb paraszt–polgár lakóira is. Ez a második szint az elsővel a XVIII. század elején sem volt azonos. De a század folyamán

tőle még távolabb került. Ennek magyarázatát a nemesi rétegek elmozdulásában kell keresnünk.

Európának, mint tudjuk, egész XVIII. századi modellje fokozatos szintemelkedést mutat gazdaságban vagy művelődésben egyaránt, nemcsak a fejlettebb, észak-nyugati országokban, a polgári fejlődés epicentrumában, hanem az ezt övező laterális, marginális zónákon, így Kelet-Közép-Európában is. Itt sajátos folyamat indult a nemesség körében. Magyarországon a hosszú háborúkat követő, viszonylagos konszolidáció és a bontakozó áruterelés előbb, az 1740-es, 1750-es években fokozta a jobbmódú birtokos nemesség biztonságérzetét, öntudatát, és növelte újszerű igényeit, amelyek kastélyok építésében, rokokó életformában, színházi és zenei műsorokban, és a vallásos szellemű, hagyományos latin oktatástól való fokozatos elfordulásban jutottak kifejezésre. A következő, még jelentősebb elmozdulás az volt, midőn az 1770-es években a felső nemesi (és értelmiségi) szint már a felvilágosodás eszméit kezdte befogadni, adaptálni és különböző képviselői művelődési, nyelvújítási, nemzeti nyelvi, önálló gazdasági, iparfejlesztési stb. programot dolgoztak ki. Ugyanakkor viszont a köznemesség többsége, amely a második szintet képviselte, felszerelését némileg korszerűsítve is az „ősi”, nemesi „nemzeti” hagyományok, pontosabban: a régi, elmaradtabb világ védőjeként fordult szembe az első szinten jelentkező „idegen”, pontosabban új és bizonyos reformokra hajló felvilágosodással. Nem szükséges itt e mechanizmus további mozgását nyomon kísérenünk. De talán ennyi is indokolja, hogy miért kellett legalább három szintűvé fejlesztenünk azt a társadalom dinamikus modelljéhez kapcsolódó koordináta-rendszert, amelynek segítségével egymás után két időrendi szakaszban próbáltuk a XVIII. századi művelődés különböző szektorait áttekinteni: 1765 előtt, majd a felvilágosodás időszakában, 1765 után.

Ez a megoldás, tapasztalatunk szerint, a művelődés jelenségeit olyan áttekinthető rendszerben fogja össze, amelyben minden probléma a maga helyére illeszthető, és amely a fejlődés dinamikáját, a változásokat, a jelentkező új és a mellette folytatódó régi együttélését is bemutatni képes.

A. S. Z. MILNYIKOV

A KULTÚRA SZINKRETIZMUSA A NEMZETEK KIALAKULÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN

I.

A kultúra valamelyik összetevőjén belüli, illetve a kultúra különböző összetevői között megmutatkozó szinkretizmus társadalmi jelentőségre kiváltképpen a nemzetné válás folyamatának kezdeti szakaszán tett szert, mely Közép- és Délkelet-Európa népeinek többségénél tipológiailag (de kronológiailag nem mindig egyidejűleg) a felvilágosító eszmék hatása alatt bontakozott ki.

Ily módon, amíg a magyar és a cseh közgondolkodás és kultúra történetében a felvilágosodás időszaka alapján véve lezárult a XVIII. és XIX. század fordulóján,